

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Підюков Петро Павлович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник Науково-методичного центру навчальних закладів МВС Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України;
Канюс Василь Миколайович – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА: ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто питання насильницьких злочинів щодо дітей, а також теоретичні та практичні проблеми використання термінів "неповнолітній", "малолітній" і "дитина". Запропоновано уніфікувати визначення цих понять у законодавстві України.

Ключові слова: дитина; кримінальне насильство; насильство; насильницькі злочини щодо дітей; неповнолітній; малолітній; права дитини; повноліття.

Рассмотрены вопросы насилия, которое применяется к детям, а также теоретические и практические проблемы использования терминов "несовершеннолетний", "малолетний" и "ребенок". Предложено унифицировать определения этих понятий в законодательстве Украины.

Ключевые слова: ребенок; уголовное насилие; насилие; насильственные преступления в отношении детей; несовершеннолетний; малолетний; права ребенка; совершеннолетие.

The article deals with problems of the essence of violent crimes against children, theoretical and practical problems of using the terms "minor", "juvenile" and "child." Suggested unifying definition of these concepts in the legislation of Ukraine.

Keywords: the child; criminal violence; violence; violent crimes against children; juveniles; juvenile; children's rights; majority.

Сьогодні Українська держава впевнено крокує до євроінтеграції. Для входу в європейський простір необхідно не тільки досягти відповідних економічних показників, а й забезпечити дотримання цінностей, що визнані пріоритетними та основоположними, – привести національне законодавство у відповідність із міжнародними стандартами.

Одним з таких стандартів є Загальна декларація прав людини, у якій проголошені загально визнані пріоритети – право на життя, свободу, особисту недоторканність, рівність перед законом, захист материнства й дитинства та інші – мають універсальний характер, володіння ними не повинно залежати від віку людини.

Ці положення безпосередньо відображено в Конституції України, зокрема, в ст. 52 та 53 значну увагу приділено захисту дітей і закріплено їх права.

Крім цього, основні положення Конвенції ООН про права дитини й державних заходів щодо охорони зазначених прав та інтересів закріплено в Законі України “Про охорону дитинства”, норми якого свідчать про адаптацію українського законодавства до міжнародних договорів [1]. Чинний Закон визначив охорону дитинства в Україні як пріоритетний і стратегічний напрям державної політики в цій сфері [2].

Водночас, як свідчить практика, лише наявність правових норм без налагодженого механізму реалізації не спроможна забезпечити їх дієвості. Саме через відсутність належного механізму реалізації правового захисту неповнолітніх сьогодні доводиться констатувати значне поширення таких негативних явищ і процесів у дитячому середовищі, як уживання алкогольних напоїв, токсичних речовин і наркотиків, безпритульність, бездоглядність, проституція тощо. Позбавлені належного нагляду, діти піддаються значному ризику зазнати насильницьких посягань, у тому числі як у зовнішньому, так і в сімейному оточенні.

Згідно з офіційними статистичними даними Міністерства внутрішніх справ України, за перше півріччя 2010 року в Україні 5562 дітей стали жертвами злочинів, що на 1% більше, порівняно з 2009 роком (5509). Насильницьких злочинів, зокрема вбивств, зазнали 25 дітей, зґвалтувань – 58, умисних тяжких тілесних ушкоджень – 32, розбоїв – 87, вимагань – 41, торгівля дітьми – 21. Незважаючи на те, що кількість насильницьких злочинів, порівняно з минулим роком, має тенденцію до зниження, потрібно враховувати той факт, що більша частина злочинів, що вчиняють у сімейно-побутовій сфері, є латентними й у статистичній звітності вони не відображені. Тому прослідкувати повну картину насильницьких злочинів щодо дітей немає змоги.

Проблеми кримінального насильства щодо неповнолітніх, зокрема у визначеному аспекті, досліджено в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених: Г. А. Алієва, І. П. Васильківської,

В. В. Вітвіцької, Б. М. Ворника, О. М. Джужі, О. І. Карпенко,
С. Г. Киренка, Л. В. Крижної, І. І. Лановенка, В. Т. Маляренко,
П. С. Матишевського, В. П. Мироненко, О. Є. Михайлова,
О. Є. Мойсеевої, В. Ф. Мороза, В. М. Оржеховської, Н. С. Порнова,
В. Я. Рибальської, Л. І. Романової, К. К. Сперанського, В. О. Тулякова,
І. К. Туркевич, Т. М. Чебикіної, Н. С. Юзікової, А. О. Ярового,
С. С. Яценка та ін.

Однак у наукових літературних джерелах і досі немає універсального уявлення про те, як слід розуміти кримінальне насильство. Не розроблено також чітких критеріїв, що чітко відокремлювали б насильницькі дії від ненасильницьких. В енциклопедії політичної думки за редакцією Я. Міллера етимологічне значення терміна “насильство” означає “завдання людям шкоди шляхом убивства, калічення чи завдання болю”. Зазначене визначення може поширюватися й на загрозу завдання такої шкоди, а також на психологічну та фізичну шкоду. Насильством можна вважати і нищення власності.

Тлумачний словник В. Даля трактує поняття “насильство” як “примус, неволя, потреба, силування, сором’язлива дія, образливе, незаконне і свавільне” [3]. У кримінальному законодавстві поняття насильства незмінно пов’язано з реальним суспільно небезпечним протиправним застосуванням фізичної сили до іншої людини проти її волі, з метою заподіяння їй фізичних страждань, тілесних ушкоджень або позбавлення життя. Цим поняттям не охоплено погрозу застосування насильства, оскільки нерідко вона безпосередньо не тягне за собою заподіяння фізичної шкоди іншій людині. Погрожуючи позбавленням життя або заподіянням шкоди здоров’ю, насильник не завжди має намір на реальне заподіяння фізичної шкоди. Тому кримінальне право і кримінологія розглядають фізичне насильство і погрозу його застосування як два самостійні способи вчинення злочину [4, с. 256].

У юридичній літературі зазначено, що основними способами вчинення навмисних злочинів є фізичне насильство, психічне насильство, зловживання посадовим або іншим становищем, підроблення документів або інший обман, підкуп (давання хабара), псування чи знищення майна. На наш погляд, у широкому розумінні насильство як примус та фізичне насильство чи погрозу його застосування слід розглядати як два однорідні, але не тотожні явища. Усвідомлення потерпілим реальної можливості реалізувати погрозу змушує його виконати вимоги злочинця. Відмова потерпілого підкоритися найчастіше завершується заподіянням шкоди здоров’ю або навіть позбавленням життя. Насильницькі дії поєднуються переважно з погрозами заподіяння ще більшої шкоди здоров’ю потерпілого або позбавлення його життя в разі продовження опору чи невиконання вимог злочинця [5].

Л. В. Сердюк поняття “насильство” розуміє як “зовнішній з боку інших осіб навмисний і протизаконний вплив на людину (або групу людей), здійснюваний поза або проти її волі й здатний заподіяти їй органічну, фізіологічну або психічну травму, обмежити волю, волевиявлення або дії” [6, с. 22].

З урахуванням безпосереднього об’єкта, насильницькі злочинні посягання на неповнолітніх можна розділити на такі види, залежно від їх безпосереднього об’єкта як одного з невід’ємних складових нормального розвитку особистості дитини: насильницькі злочини, що посягають на фізичний розвиток неповнолітніх: залишення в небезпеці (ст. 135 Кримінального кодексу (КК) України), ненадання допомоги малолітній особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2, 3 ст. 136 КК України), експлуатація дітей (ст. 150 КК України), зґвалтування неповнолітніх і малолітніх (ч. 3, 4 ст. 152 КК України), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, учинене щодо неповнолітніх чи малолітніх (ч. 2, 3 ст. 153 КК України), насильницькі статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України), злісне невиконання обов’язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України), посягання на здоров’я неповнолітньої особи під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ч. 2 ст. 181 КК України); насильницькі злочини, що посягають на моральний розвиток неповнолітніх: увезення, виготовлення, або розповсюдження серед неповнолітніх творів, що пропагують культ насильства й жорстокості (ч. 2, 3 ст. 300 КК України); увезення, виготовлення, збут неповнолітнім і розповсюдження серед них порнографічних предметів (ч. 2, 3 ст. 301 КК України); створення або утримання із залученням неповнолітніх місць розпусти і звідництва (ч. 3 ст. 302 КК України); утягнення або примушування неповнолітніх до зайняття проституцією (ч. 3 ст. 303 КК України); утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України); насильницькі злочини, що посягають на свободу особи дитини: незаконне позбавлення малолітнього волі або його викрадення (ч. 2 ст. 146 КК України), захоплення неповнолітніх заручників (ч. 2 ст. 147 КК України), підміна дитини (ст. 148 КК України), торгівля неповнолітніми або інша незаконна угода щодо них (ч. 2, 3 ст. 149 КК України), розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168 КК України), незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 КК України); насильницькі злочини, що посягають на матеріальні (майнові) права дітей: ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України), зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України).

Зазначені види насильницьких злочинів посягають на складові єдиного їх об’єкта – нормального розвитку особистості неповнолітнього. Отже, ці групи кримінально-правових норм

покликані охороняти найбільш важливі аспекти формування особистості дитини, такі як фізичний, моральний розвиток, свобода особи й матеріальні (майнові) права, які забезпечують неповнолітньому належні умови для нормального психофізичного розвитку й існування.

Таким чином, одним з головних напрямів державної кримінально-правової політики України є формування правових основ гарантій прав дитини та її соціально-правовий захист. Цей напрям обумовлений необхідністю розв'язання проблем у сфері дитинства: подолання демографічної кризи, соціального сирітства, бродяжництва й жебрацтва дітей, профілактика злочинності, наркоманії серед неповнолітніх, уживання невідкладних заходів щодо охорони здоров'я дітей тощо.

Як слушно зазначає М. О. Колесник, "право дитини на захист законом її життя, здоров'я, морального, фізичного, духовного розвитку існує у більшості випадків формально і реалізується тоді, коли неповнолітній виступає в ролі злочинця (оскільки чинними кримінальним і кримінально-процесуальним кодексами передбачено особливості відповідальності неповнолітніх). Коли ж учинено злочин проти самої дитини, то вона не завжди отримує належний захист з боку держави та суспільства" [7, с. 109].

В українській мові є різні назви дитини залежно від її віку: "новонароджений", "немовля", "грудна дитина", "малюк", "дитина дошкільного віку", "дошкільник", "школяр", "хлопчик", "дівчинка", "дівчина", "підліток", "парубок", "юнак". Проаналізувавши наукову літературу, чинне законодавство та відомчі нормативно-правові акти, можна знайти й такі поняття: "молодший шкільний вік", "дитина молодшого шкільного віку", "середній шкільний вік", "старший шкільний вік", "неповнолітня особа", "фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років", "особа, якій виповнилося шістнадцять років"; "особа віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років", "особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку", "новонароджена дитина", "малолітній", "малолітня дитина", "неповнолітній", "дитина" та ін.

Отже, не існує єдиного поняття, яким можна було б характеризувати особу віком від народження до вісімнадцяти років.

Тлумачення поняття "дитина" в довідковій літературі теж має свої, хоча й незначні відмінності: маленька дівчинка або маленький хлопчик; людина, яка не досягла дорослого віку; особа, що не досягла повноліття [8, с. 388–389]; син або дочка, незалежно від їх віку; немовля, підліток, до юнацтва [3, с. 87].

Розглядаючи законодавчо визначену дефініцію "дитина", слід зазначити, що в національному та міжнародному законодавстві її трактують неоднозначно. Так, у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини поняття "дитина" визначено як "людська істота, яка не досягла віку вісімнадцяти років" [9].

Про значно нижчий віковий ценз ідеться при визначенні цього поняття в одному з останніх, ратифікованих Верховною Радою України, міжнародних актів (набрав чинності 1 листопада 2008 р.) – Європейській конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: “Дитина – особа будь-якого громадянства, яка не має 16 років і не має права самостійно вирішувати щодо місця свого постійного проживання за законодавством про місце її постійного проживання, про її громадянство чи за внутрішнім законодавством запитуваної держави”.

Аналіз нормативно-правових актів України свідчить, що й у вітчизняному законодавстві поняття “дитина” трактують по-різному. У ст. 1 Закону України “Про громадянство” зазначено, що “дитина – це особа віком до 18 років”.

Стаття 6 Сімейного кодексу України, що має назву “Дитина”, не містить основного вікового цензу, а вводить поняття “правовий статус дитини”. При цьому саме поняття “дитина” поділяють на “малолітню” та “неповнолітню”. Водночас, згідно зі ст. 1 Закону України “Про охорону дитинства”, “дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо, згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше”. Підстави набуття таких прав зазначено в ст. 34–35 Цивільного кодексу України і визначено терміном “набуття повної цивільної дієздатності” – реєстрація шлюбу, праця за трудовою угодою, реєстрація матір’ю або батьком дитини, реєстрація як суб’єкта підприємницької діяльності [10].

Оригінальний, але не цілком правильний погляд має О. Д. Коломоєць з приводу того, “чи буде особою, яка не досягла 18 років (повноліття), але має статус повнолітньої, визнано такою за підстав застосування до неї положень іншого законодавства (зокрема, положення КК України не передбачають урахування зазначеної обставини). На думку дослідника, законодавець чітко визначив, що повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов’язки, тим самим обмежуючи застосування цього положення лише в цивільних правовідносинах [11].

Аналізуючи цю проблему, В. В. Вітвіцька наголошує, що “законодавець не однаковою мірою охороняє інтереси та права неповнолітніх і малолітніх дітей”, і вказує на необхідність урегулювання використання категорій “малолітній” та “неповнолітній” [12, с. 9]. Таку позицію відстоює й С. Г. Киренко, який зазначає, що ч. 2 (п. 2) ст. 115 КК України визнає умисне вбивство малолітньої дитини (особи до 14 років) обставиною, яка обтяжує відповідальність. У такій ситуації за межами посиленої кримінально-правової охорони залишається велика група неповнолітніх віком від 14 до 18 років, що не відповідає Конвенції про права дитини, яка вимагає належного захисту всіх осіб віком до 18 років [13, с. 6].

У чинному законодавстві, зокрема в кримінальному праві, проблема виникає й у зв'язку з ототожненням термінів "дитина" та "неповнолітній". На думку Н. М. Крестовської та М. А. Готвянської, така позиція є не цілком коректною. Адже немовлята й діти молодшого віку (до 7 років), які теж є "особами віком до вісімнадцяти років", не можуть бути суб'єктом не тільки злочинної, а й девіантної поведінки через відсутність фізичної на те можливості (немовлята) або неповну соціалізацію та практичну недієздатність (дитина молодшого віку) [14]. Є. М. Товмазова також указує на певний недолік: "у назві ст. 137 КК України вжито поняття "дитина", а в диспозиції – "неповнолітній" [15, с. 158].

О. Д. Коломєць пропонує ввести в чинне законодавство зміни, що передбачали б градації назв дитини, залежно від її віку та сфери застосування: "новонароджений" – з моменту народження до 4 тижнів; "немовля" – віком до 1,5 років; "малюк" – віком від 1,5 до 3 років; "дитина дошкільного віку" – від 3 до 6 років; "дитина молодшого шкільного віку" – від 6 до 10 років; "дитина середнього шкільного віку" – від 10 до 13 років; "дитина старшого шкільного віку" – від 13 до 18 років; "малолітній" – від народження до 14 років; "неповнолітній" – від 14 до 18 років; "дитина" – від народження до 18 років [11].

На нашу думку, закріплення такої великої кількості понять, що стосуватимуться особи, яка не досягла 18 років, створить тільки плутанину під час застосування термінів.

Л. В. Левицька також пропонує внести уточнення в низку статей Особливої частини КК України стосовно поняття "неповнолітній", виклавши їх таким чином, щоб у диспозиції було вказано конкретний вік. Так, у ч. 3 ст. 152 КК України передбачити відповідальність за звалтування неповнолітнього чи неповнолітньої віком від 14 до 18 років, а в ч. 4 ст. 152 КК України – віком до 14 років [16].

2007 року Верховна Рада України, з метою удосконалення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень, прийняла Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх". Цим Законом у чинне законодавство внесено зміни стосовно заміни терміна "неповнолітній" на "дитина".

На жаль, зміни не мали комплексного характеру і стосувалися виключно окремих статей. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі України у ч. 3 та 4 ст. 7-3 слово "неповнолітніх" замінено словом "дітей", а в ч. 2 ст. 99 і ч. 1 ст. 159 словосполучення "в справах неповнолітніх" замінено на "у справах дітей". Такі вибіркові зміни не можуть розв'язати проблему уніфікації чинного законодавства України, а навпаки, заміна одного терміна іншим без системного підходу може спричинити колізію термінів.

У міжнародних документах, що стосуються захисту осіб віком до 18 років, прослідковується використання єдиного понятійного апарату, а саме терміна “дитина”, і лише в одному документі – “Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”) – стосовно неповнолітніх правопорушників використано термін “неповнолітній”. На наш погляд, підхід міжнародного законодавця правильний.

“Неповнолітній” – це поняття правове і безпосередньо пов’язане з отриманням особою дієздатності, тобто своїми вчинками й діями набувати певних прав та обов’язків. “Дитина” є поняттям загальним і не залежить від набуття особою певних прав чи обов’язків, воно пов’язане з чіткими віковими межами. Тому, на нашу думку, найбільш доцільним і правильним у законодавстві замість термінів “неповнолітній” та “малолітній” уживати єдиний термін – “дитина”, що відповідатиме міжнародним стандартам. У тих випадках, у яких законодавець вважатиме за необхідне акцентувати увагу на віці об’єкта злочинного посягання, він додаватиме до вказаного терміна конкретний вік (наприклад, “дитина, яка не досягла 14-річного віку”).

Таким чином, на шляху поступового, але цілеспрямованого входження України до Європейського Співтовариства є потреба приведення національного законодавства щодо захисту прав і свобод людини у відповідність із міжнародними стандартами. Особливої уваги потребує питання захисту дітей від будь-яких видів кримінального насильства.

Для створення однакових умов забезпечення нормального функціонування та розвитку осіб віком від народження до вісімнадцяти років, використання всього арсеналу заходів протидії кримінальному насильству щодо них, необхідно в чинному законодавстві уніфікувати відповідні поняття. З огляду на те, що поняття “неповнолітній” є правовим і пов’язане з набуттям певних прав й обов’язків, а “дитина” є більш загальним і не стосується правоздатності, варто при визначенні осіб віком від народження до вісімнадцяти років використовувати термін “дитина”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буроменский М. В. Права детей / М. В. Буроменский // Права человека в современном мире. – М., 1995. – С. 120–127.
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля / Даль В. – М.: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1955. – 683 с.

4. Криминологія : підруч. для студ. вищих навч. закл. / [Джужа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г. та ін.] ; за ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

5. Кривошекова Н. В. О криминологическом понятии “насильственная преступность” / Н. В. Кривошекова // Методологические вопросы криминологических исследований. – М., 1983. – С. 90–91.

6. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Сердюк Л. В. – М. : ООО Изд. “Юрлитинформ”, 2002. – 384 с.

7. Колесник М. О. Об’єкт злочину, передбаченого ст. 150 Кримінального кодексу України “Експлуатація дітей” / М. О. Колесник // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженні молодих вчених. – 2005. – С. 109–114.

8. Новый тлумачний словник української мови : у 3 т. – К. : Аконіт, 2003. Т. 2. – 2003. – 927 с.

9. Конвенція про права дитини : ратифіковано постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.

10. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>.

11. Коломоєць О. Д. Проблематика визначень понять “експлуатація дитини” та “експлуатація дитини в сім’ї” в чинному законодавстві України / О. Д. Коломоєць // Держава та регіони. – 2009. – № 1. – С. 153–159 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2009_1/files/pravo_01_09_Kolomoets.pdf.

12. Вітвіцька В. В. Криминологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / В. В. Вітвіцька. – К., 2002. – 24 с.

13. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх за кримінальним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / С. Г. Киренко. – К., 2003. – 18 с.

14. Крестовська Н. М. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування / Н. М. Крестовська, М. А. Готвянська // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2005. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://mndc.naiua.kiev.ua/Gurnal/12.htm>.

15. Товмазова Є. М. Особа, потерпіла від неналежного виконання обов’язків щодо охорони життя та здоров’я дітей (ст. 137 КК України) / Є. М. Товмазова // Протидія злочинності неповнолітніх: досвід та сучасні проблеми : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (16 квіт. 2009 р.) / наук. ред. В. П. Петкова. – Кіровоград : КірюХНУВС, 2009. – С. 157–160.

16. Левицька Л. В. Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / Л. В. Левицька. – К., 2003. – 20 с.